

Реалізація державної програми «Реабілітовані історією» в Донецькій області: регіональна специфіка політичних репресій радянської доби

У статті узагальнюються попередні результати організаційної й науково-аналітичної роботи в Донецькій області з видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» та увічнення пам'яті жертв політичних репресій радянської доби.

Ключові слова: Донецька область, політичні репресії, «Реабілітовані історією», тоталітарний режим.

У роки державної незалежності України важливого значення набули дослідження, які ще більше підтверджують усталену думку, що українська історія сповнена як героїчними, так і трагічними сторінками. Яскравим прикладом цьому слугує вся історія України ХХ століття, зокрема її радянський період, коли поряд з героїчними подіями стояла трагедія, особливо, як то були роки голодоморів, Другої світової війни, політичних репресій. На жаль, за традицією, часто про нашу минувшину ми згадуємо лише в ювілейні роки, або ж відмічаючи «круглі дати». Однак сьгоднішні реалії, в ім'я відновлення історичної справедливості, зобов'язують нас згадувати про історію не лише від дати до дати, а й пам'ятати і знати цілісний історичний процес, однією з частин якого були найжахливіші хвилі масових політичних репресій, унаслідок яких народ України зазнав непоправних і невиправданих втрат. Адже жертвами тоталітарного режиму стали мільйони безпідставно засуджених громадян.

Заради увічнення пам'яті громадян — жертв політичних репресій, необхідно донести до суспільства правду про жах-

* Дмитрук В.І. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

ливу сторінку нашої історії. Звичайно, хотілося б, щоб на хвилі реабілітаційного процесу не було загублено жодної невинно репресованої особи.

Як відомо, перші «реабілітаційні ластівки» принесли перші надії, хоча й мізерні, ще 1939 р. під назвою «беріївської відлиги». Наступним кроком у цьому процесі став період «хрущовської відлиги». Та все ж масова реабілітація жертв тоталітарного режиму розпочалася наприкінці 80-х рр. ХХ століття після видання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років». Згодом при Верховній Раді УРСР та обласних радах запрацювали комісії по сприянню у забезпеченні прав та інтересів реабілітованих і створенні пам'ятників жертвам репресій, що мали місце в період 30–40-х і початку 1950-х років.

Новим поштовхом активізації роботи по реабілітації стали Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року, постанови Президії Верховної Ради України (№ 2256-ХІІ від 6 квітня 1992 р.) та Кабінету Міністрів України (№ 530 від 11 вересня 1992 р.), на основі яких за ініціативою Національної академії наук України, Служби безпеки України, Державного комітету по пресі України, Національної спілки краєзнавців України, Українського культурно-просвітницького товариства «Меморіал» ім. В. Стуса було створено при Президії НАН України Головну редакційну колегію науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», очолювану академіком НАН України П. Т. Троньком.

Основними завданнями Головної редколегії є організація досліджень, пов'язаних з масовими незаконними репресіями в Україні періоду тоталітаризму, науково-методичне забезпечення підготовки багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», розробка та введення в науковий обіг документів колишніх спецслужб, глибоке і всебічне осмислення на їх основі маловідомих сторінок в історії України.

У зв'язку з цим, у Автономній Республіці Крим та областях примісцевих редколегіях створювалися науково-ре-

дакційні підрозділи, які взяли на себе основний тягар підготовки томів. Головною вимогою до кожного тому, який відкривається вступною статтею, є науковий підхід до його написання та відображення як загальних, так і специфічних особливостей репресивної політики в регіоні. У розділі «Мовою документів» публікуються найважливіші документи, що стосуються репресій на території регіону, в окремий розділ вміщено нариси про репресованих та спогади громадян. Найбільшим за обсягом (як з'ясувалося уже під час роботи над томом) виявився розділ, де подаються довідки про реабілітованих громадян, що були репресовані на території області. На підтвердження цього, на сьогодні загалом у світ вийшло уже понад 70 книг з усіх регіонів України. Провідне місце в цьому займає Донецька область, де вийшло вже 7 книг¹, цього року має вийти книга восьма, а загалом увесь том має складатися з 9 книг, куди увійдуть довідки на понад 50 тис. реабілітованих громадян, хоча ще й до сьогодні реабілітаційний процес ще триває.

Донецьку обласну редакційну колегію науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» було затверджено в грудні 1992 р. і її очолює заступник голови Донецької обласної державної адміністрації. У складі редколегії діє науково-редакційна група, від початку існування якої її керів-

¹ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. Наук.-док. нариси. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон», 2004. – 648 с.; Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга друга. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон», 2005. – 624 с.; Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга третя. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон», 2006. – 624 с.; Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга четверта. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон»; СПД «Бледнов», 2007. – 640 с.; Реабілітовані історією. Донецька область. Книга п'ята. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон»; СПД «Бледнов», 2008. – 624 с.; Реабілітовані історією. Донецька область. Книга шоста. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон»; «ФОР Колесніченко В.В.», 2009. – 592 с.; Реабілітовані історією. Донецька область. Книга сьома. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон»; «ФОР Колесніченко В.В.», 2010. – 624 с.

ником є відповідальний секретар редколегії, Заслужений працівник культури України А. М. Сабіна.

Зусиллями членів редколегії, її науково-редакційної групи зібрано й опрацьовано архівні документи в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Державному архіві Російської Федерації, Російському державному архіві економіки, Російському державному архіві новітньої історії, Галузевому державному архіві Служби безпеки України, Архіві тимчасового зберігання документів УСБУ в Донецькій області, Державному архіві Донецької області. Разом із опублікованими статистичними матеріалами опрацьовані архівні документи стали ґрунтовною джерельною базою для написання наукових статей, монографій, дисертацій, доповідей і виступів на міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях. Значною підмогою науковцям стали спогади жертв політичних репресій, родичів репресованих. Відновленню правди історії сприяла робота студентів історичного факультету Донецького національного університету (декан — доктор історичних наук П. В. Добров). Вони підготували кілька наукових статей, повідомлень, захистили дипломні роботи з проблем реабілітації жертв тоталітаризму.

Результатами великої підготовчої роботи до видання перших книг тому «Реабілітовані історією. Донецька область» став вихід у світ у 1995–2002 рр. шести випусків збірника «Правда через роки...»², у яких надруковано понад 100 розвідок, статей, нарисів, спогадів репресованих, низка документів.

² Правда через роки: Статті, спогади, документи / Упоряд. А. М. Сабіна; Редкол.: А. П. Ключев (гол.) та ін.; Донецька обл. редкол. тому «Реабілітовані історією», Донецьк. обл. комітет у справах преси та інформації. – Вип. 1. – Донецьк: РВП «Лебідь», 1995. – 128 с.; Вип. 2. / Упоряд.: О. М. Бут, А. М. Сабіна; Редкол.: В. І. Теличко (гол.) та ін. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон», 1998. – 191 с.; Вип. 3. – 1999. – 174 с.; Вип. 4 / Упоряд.: А. М. Сабіна, В. О. Шевченко; Редкол.: О. М. Гурбич (гол.). – 2000. – 197 с.; Вип. 5 / Упоряд.: О. М. Бут. – 2001. – 248 с.

Провідні дослідники Донецького національного університету доктори історичних наук, професори стали авторами відомих наукових праць із проблем політичних репресій. З. Г. Лихолобова опублікувала навчальний посібник для студентів історичних факультетів «Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу)»³ та монографію «Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону)»⁴. О. М. Бут і П. В. Добров видали працю «“Економічна контрреволюція” в Україні в 20–30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення»⁵. В. М. Нікольський опублікував монографію «Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження»⁶ та значний ряд наукових статей на тему політичних репресій в Україні, зокрема на Донбасі⁷.

³ Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу): Навч. посіб. для студ. іст. фак. – Донецьк, 1996. – 145 с.

⁴ Лихолобова З.Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону) / Донецький нац. ун-т. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2006. – 280 с.

⁵ Бут О.М., Добров П.В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення / О. М. Бут (ред.). – Донецьк: УкрНТЕК, 2002. – 315 с.

⁶ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / Донецький нац. ун-т. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. – 624 с.

⁷ Нікольський В.М. Політичні репресії щодо іноземців та осіб без громадянства на Донеччині у 1937–1938 рр. // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – № 2(6). – С. 96–102; Його ж. Українці Донеччини, репресовані в 1937–1938 рр.: Соціологічний аналіз статистики // Схід. – 1995. – № 3. – С. 37–45; Його ж. Географія політичних репресій 1937–1938 рр. на Донеччині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України та ін.;

Результати наукових досліджень членів обласної редколегії та науково-редакційної групи регулярно друкувалися в таких відомих виданнях як «Український історичний журнал», «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», «Історія України. Маловідомі імена, події, факти», «Україна», «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», «Вісник Харківської державної академії культури», «Збірник наукових праць Харківського державного педуніверситету ім. Г. С. Сковороди», «Наукові праці Національного університету «Києво-Могилянська академія». Миколаївська філія», «Вісник Донецького національного університету», «Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету», «Український час», «Вісник Східноукраїнського національного університету», «Бахмутський шлях» та інших.

На основі зібраних матеріалів Донецька обласна державна телерадіокомпанія випустила на екран документальний фільм «Правда через роки» в семи серіях (автор Л. І. Кузьменко, науковий консультант В. М. Нікольський). Систематично на сторінках газет «Донбас», «Акцент», «Взгляд», «Позиція» публікуються матеріали, присвячені темам з проблем тоталітаризму і його жертв⁸.

Редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. – К.; Донецьк, 2001. – Вип. 18. – С. 214–220; *Його ж.* Політичні репресії 1937–1938 рр. на залізницях Донбасу // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 349–353; *Його ж.* Політичні репресії 1946–1980 рр. в Донбасі // Вісник Донецького ун-ту. Серія Б: Гуманітарні науки. – 1999. – Вип. 1. – С. 76–82; *Його ж.* Репресії органів держбезпеки на Донеччині щодо євреїв у 1919–1936 рр. // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – № 4(8). – С. 79–88; *Його ж.* Статистика релігійних переслідувань на Донеччині в 1937–1938 рр. // VII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство в Україні. Традиції і сучасність»: Матер. пленар. та секц. засідань. – К., 1995. – Ч. II. – С. 324–326.

⁸ Від обласної редколегії // Реабілітовані історією. Донецька область. Книга сьома. – Донецьк: Вид-во КП «Реґіон»; «ФОП Колесніченко В.В.», 2010. – С. 6–7.

Зрештою, найбільшою науковою і суспільною цінністю за період реалізації Державної програми все ж таки є науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією. Донецька область», з інформацією про яку ми й розпочинали аналіз діяльності обласної редколегії та науково-редакційної групи. Зупинимося на стислому аналізі кожної з книг тому, підготовка та внутрішнє рецензування яких здійснювалися на належному науковому рівні досвідченими фахівцями, добре обізнаними з наявним по темі матеріалом. Автори використали широке коло джерел і літератури, спогади учасників і свідків трагічних подій, пов'язаних із політичними репресіями на Донеччині в роки становлення і функціонування радянської тоталітарної системи. Обсяг кожної книги становить близько 70 друкованих аркушів.

Структура книги першої містить «Слово до читача» від обласної редколегії і п'ять розділів: *розділ перший* (вступна стаття) — «Правда через роки»; *розділ другий* — «Мовою документів» (160 документів і 28 фотокопій з архівних справ); *розділ третій* — «Нариси про репресованих» (31 нарис); *розділ четвертий* — «Списки громадян, що були репресовані на території області» (літера «А» — 1320 прізвищ); *розділ п'ятий* — «Місце поховання громадян — жертв репресій».

У вступній статті завдяки використанню корпусів архівних документів колишніх радянських спецслужб авторському колективу вдалося розкрити механізми здійснення політичних репресій на Донбасі, виявити специфіку репресивної спрямованості органів ВУЧК–ДПУ–НКВС–КДБ, вдало вписати донецькі події у загальний історичний контекст, навести приклади сфабрикованих судових процесів, які мали відношення до донецького регіону. Зокрема проаналізовано й охарактеризовано показники політичних репресій за соціальним, професійним, національним складом, значну частину яких подано у таблицях.

У розділі «Мовою документів» важливим є поєднання публікації документів союзного, республіканського і місцевого походження, в яких проглядається механізм здійснення репресивної політики від вищих органів державної влади і уп-

равління до безпосередніх її виконавців. За цим принципом архівні документи розподілено умовно на декілька груп. До першої групи належать документи вищого партійного і радянського керівництва, які переконують, що основою для проведення політичних репресій в країні була сама природа тоталітаризму, яка втілювалася переважно в директивах і постановах політбюро ЦК ВКП(б), ВЦВК. До другої — документи прокуратури та НКВС СРСР і місцевих каральних органів, за якими видно, що карні функції здійснювалися не тільки щодо карних злочинців, а й щодо політичних ув'язнених формами і методами, властивими тоталітарному режиму. Документи третьої групи — це матеріали ЦК КП(б)У та місцевих партійних і державних структур⁹.

Заслугує високої оцінки ретельний підбір персоналій у «Нарисах про репресованих», що підсилює трагічність людських доль, адже авторами охоплено широкий спектр жертв політичних репресій — це робітники, керівники виробництва, партійні керівники, вчені, колгоспники, священнослужителі, митці — представники різних національностей.

Структура книги другої містить «Передмову» від обласної редколегії (автор — заступник голови обласної редколегії, доктор історичних наук, професор О. М. Бут), вступну статтю «Повернення з небуття» (автор — член обласної редколегії, доктор історичних наук, професор В. М. Нікольський) і списки та довідкові матеріали про мешканців Донецької області, що зазнали репресій в 20–90-х рр. ХХ ст. (списки складені згідно алфавіту літер «Б», «В» і частково «Г» — всього 6500 прізвищ).

Книга третя є логічним продовженням книг першої та другої названого тому, включаючи — передмову від обласної редколегії (автор — відповідальний секретар обласної редколегії А. М. Сабіна), вступну статтю «Велика чистка»

⁹ Шевченко В.О. Мовою документів // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. Науково-документальні нариси. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон», 2004. – С. 75–77.

1937–1938 рр. у «національних операціях» і діяльність обласної трійки НКВС» (автор — член обласної редколегії, доктор історичних наук, професор В. М. Нікольський), нарис «Дружина за чоловіка... відповіла» (автор — заступник голови обласної редколегії, доктор історичних наук, професор О. М. Бут) і довідки про громадян, що були репресовані на території Донецької області (літери «Г» (продовження), «Д», «Є», «Ж», «З» (частково) — всього 6540 реабілітованих осіб). Крім того, поряд з ілюстративним матеріалом з тематики друкується фотознімок пам'ятника жертвам політичних репресій, встановленого в листопаді 2005 року на Рутченківському полі м. Донецька.

Від попередніх трьох книг за своєю структурою вирізняються наступні чотири книги (четверта, п'ята, шоста й сьома). Адже вони складаються лише з довідок про громадян, що були репресовані на території Донецької області та ілюстративного архівного матеріалу. Однак передмова від обласної редколегії у них є найкращим варіантом вступної статті до книг із публікацією лише довідок про реабілітованих громадян, яких подано 26 тисяч (літери — від «З» (продовження) до «Ф» (частково).

У книзі восьмій, яка незабаром вийде у світ, крім передмови від обласної редколегії, ілюстративного архівного матеріалу та довідок про громадян, що були репресовані на території Донецької області (літери «Ф» [продовження], «Х», «Ц», «Ч» та частково «Ш» — всього 6000 прізвищ реабілітованих осіб), будуть опубліковані наукові статті докторів історичних наук, професорів О. М. Бута «До проблеми «Хто винен?» та В. М. Нікольського «Репресії 1937–1938 рр. у вугільній промисловості Донеччини: узагальнення кількісних показників».

Таким чином, можна стверджувати, що науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією», будучи за своїм характером науковим виданням, має і виняткове суспільне значення. Адже з початку реалізації цього проекту головною метою було відновлення історичної справедливості щодо багатьох тисяч громадян, повернення історії не по праву забутих, викреслених з пам'яті народної імен, публічно реабілі-

тувати і віддати їм належне, що і зараз втілюється в життя. Кожна з книг цієї серії безумовно стане своєрідним меморіалом усім жертвам політичних репресій за весь період радянської історії.

В статье обобщаются предварительные результаты организационной и научно-аналитической работы в Донецкой области по изданию научно-документальной серии книг «Реабилитированные историей» и увековечиванию памяти жертв политических репрессий советского времени.

Ключевые слова: Донецкая область, политические репрессии, «Реабилитированные историей», тоталитарный режим.

The article summarizes the preliminary results of the organizational, scientific and analytical work in the Donetsk region on the publication of scientific documentary series of books «Rehabilitated history» and perpetuate the memory of victims of political repression of Soviet times.

Key words: Donetsk region, political repression, «Rehabilitated history», a totalitarian regime.